

Kőszeghy Miklós ókortörténész, a PPKE BTK Ókortörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára, az Evangélikus Hittudományi Egyetem egyetemi tanára. Kutatási területe az ókori Izrael története és nemzetközi kapcsolatai a babilóni fogság előtt, valamint ugyanezen időszak héber epigráfiája, Jeruzsálem története.

E-mail: koseghe.miklos@btk.ppke.hu

Absztrakt: A tanulmány a Kr. e. 10. századi ókori Izrael történetének módszertani kérdéseit tekinti át, amely korszak Dávid és Salamon bibliai uralkodásához kapcsolódik. Ezt az időszakot komoly tudományos viták övezik a történeti minimalista és maximalista irányzatok képviselői között. A diskurzus középpontjába az elmúlt időszakban a Seféla-síkságon található Hirbet-Qeiyafa (Khirbet Qeiyafa) erődített települése került, különösen az ott előkerült híres feliratos cserépdarab, az osztrakon miatt. A Yosi Garfinkel vezetésével 2007 és 2013 között végzett régészeti ásatások feltárták a korai vaskori, mintegy 2,3 hektáros település 20%-át, amely virágkorában 500-600 lakosnak adhatott otthont. A helyszín kiemelkedő stratégiai jelentőséggel bírt, mivel közvetlenül őrizte az Élá-völgy bejáratát, amely a tengerparttól Jeruzsálembé vezető legfontosabb ókori kereskedelmi és hadászati útvonalat biztosította a filiszteus területek szomszédságában. A lelőhely leletei alapvető forrásként szolgálnak a 10. századi Palesztina történeti rekonstrukciójához és annak korlátaival.

Kulcsszavak: Hirbet-Qeiyafa, ókori Izrael, régészet, Élá-völgy, osztrakon, vaskor

DOI: <https://doi.org/10.63872/NEVZ5329>

Hirbet-Qeiyafa – egy sok vitával övezett hely és felirat tanulságai

Kőszeghy Miklós

1. Előljáróban

A Kr. e. 10. század az ókori Izrael történetének elég gyéren dokumentált korszaka. Ez annál fájóbb hiány, mert erre az évszázadra szokás elhelyezni a bibliai Izrael két emblemikus uralkodójának, Dávidnak és Salomonnak az uralmát. Ők pedig minden bizonnyal olyan történeti személyek (történetiségükben komoly kutató ma már nem kételkedik), akiről érdemes volna sokkal többet tudni – csak a döreség és a naivitás elkerülése okán nem mondjuk azt, hogy mindent. Arról sem feledkezhetünk el, hogy az ő alakjukat, s velük együtt az egész évszázadot hosszú ideje csitulni nem akaró vita övezi a kutatásban. Minimalisták és maximalisták, szkeptikusok és naivak, kritikusok és biblicisták csapnak össze a legkomolyabb, lektorált folyóiratok hasábjain és konferenciák előkelő (?) miliójében. E vita egyik viszonylag új tárgya éppen Hirbet-Qeiyafa (koordináták: 19500.622700)¹ a Seféla-síkságon. A település léte önmagában is vitákat generált volna, ám az itt előkerült osztrakon miatt a régi város körüli érdeklődés valószínűleg megsokszorozódott. Mára pedig, a vita második évtizedében talán eljutottunk oda, hogy egyfajta ideiglenes mérleget vonjunk – de nem kizárólag a városról, még csak nem is pusztán az osztrakonról, hanem e két pontról elindulva a Kr. e. 10. század palesztinai történetének megírhatóságáról, ennek lehetőségeiről és korlátjairól.²

2. A város

2.1. Réáliák

Qeiyafa telljének lokalizálása a 19. század végén megtörtént, így régóta ismert tény volt, hogy a domb egy ókori település romjait rejtje. Ezt követően, hosszú hallgatás után a Yehuda Dagan vezetésével lebonyolított *survey* említi újra. Palesztinai viszonylatban 2,3 hektáros méretével a vaskor elején (a datálás kérdésére még visszatérünk) Qeiyafa a nagyobb telepkek közé számítható, s feltételezhetjük, hogy fénykorában akár 5-600 ember is lakhatott benne. Ám viszonylag nagy méretét tekintve feltártságának 20%-os aránya különösen is kiemelkedően magasnak mondható.³ Ez a high-tech eszközparkkal végzett és példás gyorsasággal igen magas színvonalon publikált (és valószínűleg csillagászati összegekbe kerülő) ásatás Yosi Garfinkel vezetésével 2007 és 2013 közt zajlott. A város földrajzi helyzete önmagában is megmutatta, hogy történetének rekonstruálása igen nehéz feladatnak bizonyul majd. Qeiyafa Bét-Semestől (Khirbet er-Rumele, koordináták: 147.128) 4-5 kilométernyire délre, Gat városától (Tell es-Safi, koordináták: 135.123) 12 kilométernyire keletre, Azeqah-telephalmától (Tell-Zaqariye, koordináták: 144.123) alig

2 kilométernyire nyugatra, Jeruzsálemtől pedig 30 kilométernyire délnyugatra fekszik.⁴ A telep stratégiai jelentősége abból adódott, hogy mintegy őrizni lehetett belőle az Élő-völgy bejáratát. Ebben a völgyben vezetett az egyik legfontosabb ókori út a tengerpartról Jeruzsálembe. Birtoklása ebből következően a filiszteusoknak (a közeli Gát városa egy filiszteus városkirályság székhelye volt a Kr. e. 12-11. század folyamán) és az izraelitáknak is elemi érdeke volt, mindkettőjüknek érdekében állhatott, hogy megszállják és birtokolják Qeiyafát.⁵ Az út maga Asqelonból indult, majd Gáton át, Azeqah érintésével jutott be a völgybe. Ezt követően kétfelé ágazott, az egyik végpontja Betlehem, a másiké Jeruzsálem volt.⁶

A telep stratigráfiája viszonylag egyszerű:

Réteg	Korszak	A telep jellege
I.	oszmán	farm
II. a	korai iszlám	mezőgazdasági teraszok
b	bizánci	mezőgazdasági teraszok
c	későrómai	mezőgazdasági teraszok
d	korai római	mezőgazdasági teraszok
e	hasmóneus-kori	mezőgazdasági teraszok
III.	hellénisztikus	erődített város (?)
IV.	korai vaskor II A	erődített város
V.	korai bronzkor II	falu (?)

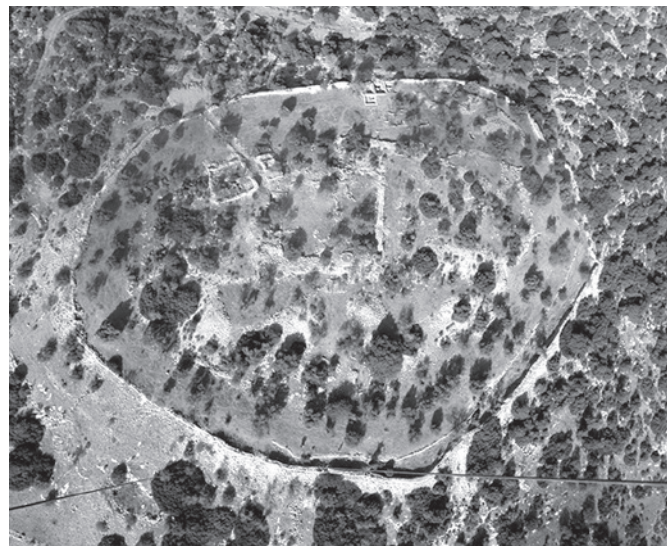
Igen rövid ideig létező városról beszélünk, Qeiyafa a Kr. e. 11. század vége és a 10. század vége közt, nagyjából egy évszázadig létezett jól megfogható módon városként. Stratégiai helyzete alapján azt várnánk, hogy lerombolták, de meglepő módon a telepen sehol sem került elő pusztulási réteg. Qeiyafát tehát lakói feltehetően elhagyták, de ennek okát nem ismerjük. Ezt a datálást természetesen hevesen illik vitatni, ám a vita maga (többnyire) tárgyszerű. Hevességét több körülmény is indokolja, ezekre később még kitérünk. Magunk e pillanatban úgy látjuk, semmi sem szól az ellen, hogy a város IV. rétegét a Kr. e. 10. századra datáljuk. Mivel pedig minden jel szerint az a helyzet, hogy Qeiyafát a 10. század utolsó harmada körül bekövetkezett pusztulás után sosem építették komoly formában

újja, az itteni leleteket amolyan pillanatfelvételnéként értékelhetjük. Mintha ablak nyílna a korszak Palesztinájára.

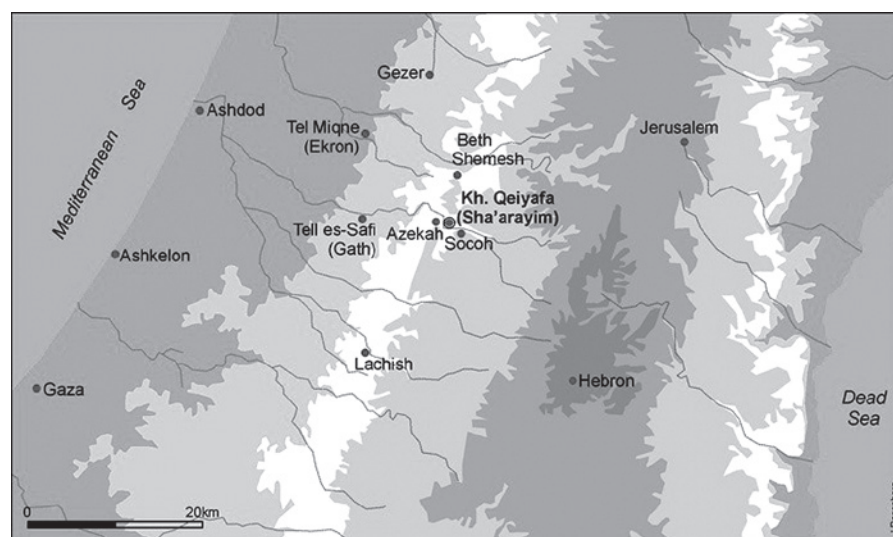
A datálás körüli problémákat az okozza, hogy sokkal később, a hellénisztikus korban (ez a tell III. rétege) a vaskori falak (ezek jelentik a IV. réteget) maradványaira több szakaszon is falakat építettek. Ezért nem lehet csodálkozni azon, hogy a falak és a kronológia összerendezése máig tartó vita tárgya. Hogy ezért mennyiben felelős a minimalisták és ellenfelek évtizedek óta tartó vitája, arra a későbbiekben még visszatérünk. Jelen írásunkban abból indulunk ki, hogy Qeiyafa a vaskor IIB idején létezett – fenntartva annak lehetőségét is, hogy a datálási vita végül ettől eltérő eredménnyel zárul.

2.2. A védművek

A város szigorú megerősítést kapott a vaskor II folyamán, amelynek nyomait a feltárás során igen hamar megtalálták.

2. kép. Qeiyafa tellje felülnézetből. Forrás: Wikipedia (https://en.wikipedia.org/wiki/Khirbet_Qeiyafa#/media/File:Qeiyafa_city_wall1.jpg)

1. kép. Qeiyafa és környéke. Forrás: Khirbet Qeiyafa Archaeological Project (<https://khirbet-qeiyafa.huji.ac.il/>)

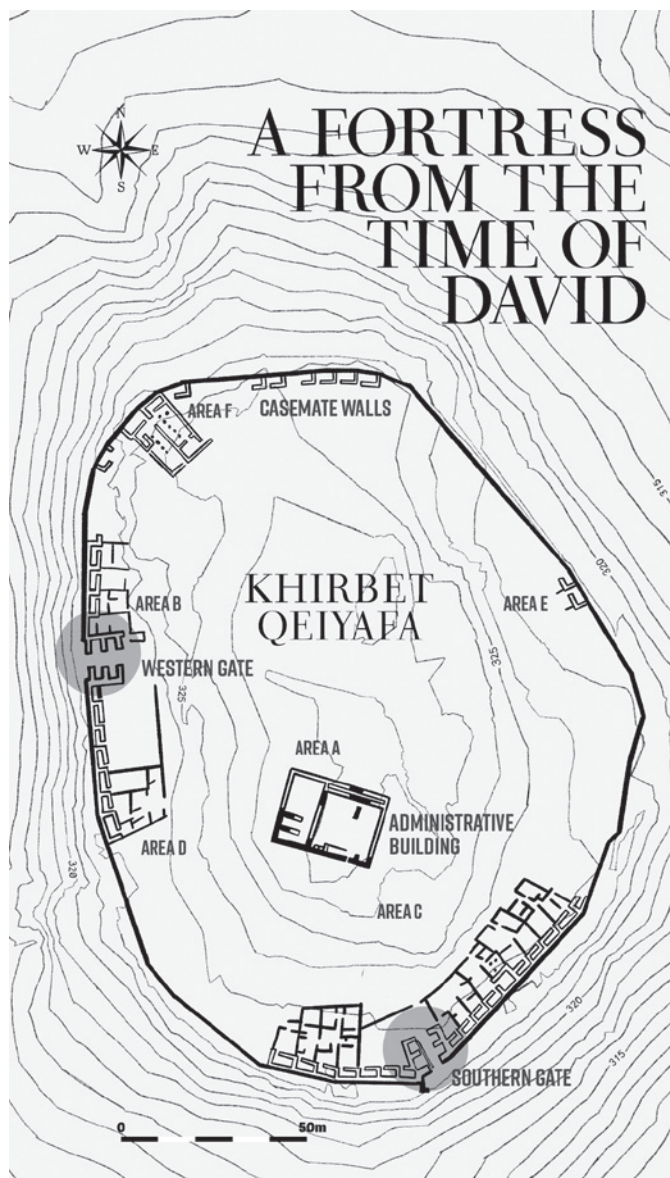
2.2.1. A kazamata fal

Qeiyafát kazamata fal vette körül,⁸ amelyet döbbenetes, 300 méter hosszon tártak fel, és amely az erődítés igen magas szintjére utal. Az építéshez használt kövek a kisebbektől (20-30 kilogramm) a nagyokon (100-150 kilogramm) át a hatalmas, megalit (4-8 tonna) darabokig szóródnak. A nagy kövek inkább a külső városfalra jellemzőek, s talán tényleg elképzelhető, hogy ezeket a központból (hogy milyen központból, arra még visszatérünk) érkező szakemberek építették, míg a kisebb köveket akár a lakosok is képesek voltak feldolgozni, és beépíteni.⁹ Egy ilyen szintű fal áttörése komoly katonai feladatnak

számított, és feltételezhetjük, hogy a nagyhatalmi vákuumként jellemezhető Kr. e. 11-10. század folyamán a levantei térségben egyetlen helyi hatalom sem rendelkezett ehhez a feladathoz a szükséges méretű, felszereltségű és képzettségű haderővel.

2.2.2. A kapuk

A falrendszerben két kapu nyílt, a B és a C ásatási mezőn, mindkettő négykamrás kapu, s alaprajzuk, valamint méretezésük is hasonlít egymásra, így feltételezhető, bár nem teljesen bizonyos, hogy egyazon időszakban funkcionáltak.¹⁰ Hogy a C ásatási mezőn található kaput kik, mikor és miért torlaszolták el, azt egyelőre lehetetlen megmondani. Az azonban kétségtelen, hogy építészeti és katonai szempontból egyaránt elmondhatjuk, hogy a kapuk méltó párjai voltak a kazamata falaknak.

3. kép. Az ásatási mezők.

Forrás: Armstrong Institute of Biblical Archeology (<https://armstronginstitute.org/1008-khirbet-qeiyafa>)

4. kép. Az egyik templom-modell.

Forrás: Armstrong Institute of Biblical Archeology (<https://armstronginstitute.org/1074-the-khirbet-qeiyafa-shrine-model-insights-into-biblical-architecture>)

3.1. Kultikus tárgyak és épületek

A kultikus tárgyak azonosításánál talán csak az értelmezésük a nehezebb feladat – erre számos példát lehetne hozni a közel-keleti régészeti feltárások történetéből. Annyit talán ezen a ponton is leszögezhetünk, hogy önmagában attól még nem kell szentélyként azonosítani egy épületet vagy helyiséget, mert kultikus funkciójú tárgyakat találtak benne. Qeiyafa esetében is érdemes szem előtt tartanunk ezt a lehetőséget.

A C ásatási mező C3-jelzetű épületének Room G-jelzetű helyiségéből egy libációs edény, valamint egy kis méretű, bazaltból készült oltár (esetleg oltár-modell?) került elő.¹¹ Ennek közvetlen közelében, a C10 jelzetű épületben két apró templom-modellt találtak az ásatók.¹² A templom-modellek méretéből legalább három fontos dolog következik. Elsőként azt kell gondolnunk, hogy hiba ezeket a modelleket párhuzamba állítani a salamoni templommal. Ennek már csak töredékességük miatt sincs túl sok értelme, de talán ennél is fontosabb, hogy a salamoni templomnak legfeljebb az alaprajzát lehet több-kevesebb bizonyossággal rekonstruálni, a falak és a homlokzat rekonstrukciója csak rendkívül hipotetikus lehet. Másodikként meg kell jegyeznünk, hogy minden bizonnyal olyan tárgyakról van szó, amelyeket a házi vallásosság keretei közt használtak. Ehhez pedig semmi szükség nem volt a jeruzsálemi templom modellként történő használatára. Harmadik elemként szeretnénk utalni a kronológiai nehézségekre: nem tudjuk, hogy a

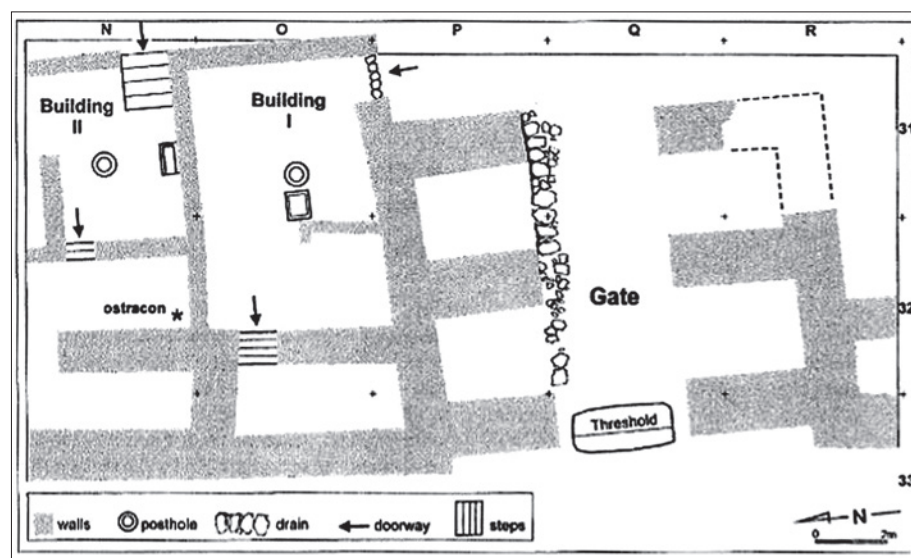
modellek elkészítésekor állt-e már egyáltalán Salamon temploma. Hogy azután a templom-modellekben voltak-e istenszobrok, azt nem tudjuk, legfeljebb feltételezhetjük.

4.A felirat

4.1. Reáliák

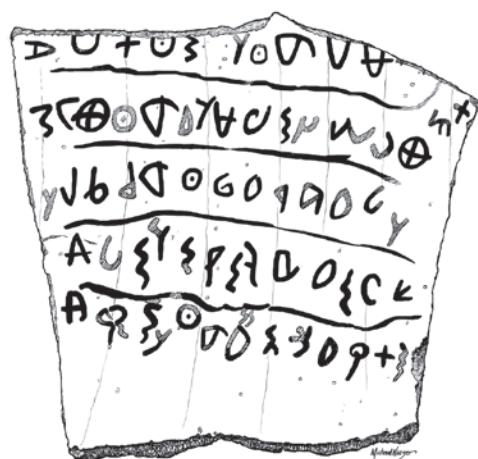
Az ásatónak a legkritikább esetben van akkora szerencséje, hogy a feltárás legelején megtaláljon egy olyan leletet, amely azután évekre, sőt akár évtizedekre a tudományos érdeklődés közép-pontjába emeli munkáját, s azon keresztül őt magát is. Qeiyafa feltárása során pontosan ez történt: a később híressé vált osztrakon 2008. július 15-én, azaz a második ásatási évad során került elő.¹³

Maga az osztrakon a B ásatási mezőn feltárt kamrás kaputól kevéssel északra került elő, amint azt az alábbi térképvázlaton jól láthatjuk:

5. kép. Az osztrakon megtalálási helye. Forrás: Garfinkel–Ganor 2009, 4

Lássuk ezek után a szöveg rajzát, amelyet az expedíció készített!¹⁴

6. kép. Az osztrakon. Forrás: Wikimedia Commons

Önmagában az a tény, hogy ebből a korból és erről a területről (első pillantásra) szövegnek látszó betűkombináció került elő, érthető módon irányítja a figyelmet az osztrakonra.¹⁵ A cserépdarab trapezoid alakú, maximális méretei 15, illetve 16,5 centiméter, a teteje letört, így nem tudhatjuk, hogy az ismert sorok felett voltak-e további jelek. A jeleket proto-kánaáninak nevezi az editio princeps,¹⁶ de ugyanő a késő-kánaáni elnevezést is relevánsnak tekinti. Maga az elnevezés alapvetően Frank More Cross terminológiájára¹⁷ vezethető vissza. A betűformák általános vizsgálata alapján mondhatjuk, hogy a legközelebbi paleográfiai párhuzamként az Izbet-Szartah-ban talált abecedárium jöhet szóba, bár az egyezés nem mutatható ki minden betű esetében meggyőző módon. Igazán közeli rokonság a *tét*, a *mém*, az *djin* a *qóf* és a *taw* esetében áll fent. Összehasonlító anyagként említhető még a gézeri kalendárium, ahol a rokonság a *tét*, a *mém* és az *djin*, valamint a *taw* esetében tűnhet fel. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez utóbbi szöveget egy kőlapra írták, s ez teljesen más technikát igényelt, s ebből következően más betűformákat hozott létre. Az írás irá-

nya a későbbi fejlődés felől nézve szokatlan módon, feltételezhetően balról jobbra halad, de amennyiben tényleg a Kr. e. 11-10. századi szövegről van szó, akkor ezen nincs mit csodálkozni. Az írás iránya ebben a térségben csak jóval később kezd el fixálódni.¹⁸ Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy a sorok közt itt-ott enyhén görbülő vonalak húzódnak, amelyek talán sorvetetőként szolgáltattak annak, aki a betűket írta. Hogy a vonalat ugyanaz a személy írta-e, mint az, aki a betűket, azt egyelőre nem tudjuk, legfeljebb sejtéseink lehetnek.

4.2. A szöveg egy lehetséges átírása

A szöveg átírása cseppet sem egyszerű feladat. Átírásból, és ezzel együtt fordításból, illetve értelmezésből is elég sok született,¹⁹ magunk itt az editio princeps megoldását közöljük, saját megjegyzéseinket a lábjegyzetek közt adjuk meg.

1. 'l t's [] w'bd [t]
2. š/špt[]w' 'lm []b'l't
3. 'b'l? [] b'l [...]²⁰
4. '[m wnm yh's mlk g²¹
5. šrn '[...]mdr t

Akár elfogadjuk (legalább egyfajta munkahipotézisként) ezt az átírást, akár nem, négy súlyos paleográfiai kérdésre egyelőre nem tudunk válaszolni. Az *alef* három irányban is nyílik (1. 2. 4. és 5. sor), és nem tudjuk, mi lehet ennek a furcsa jelenségnek az oka. A manus gyakorlatlansága állhat a háttérben, vagy esetleg az írás irányának megváltoztatását jelezhettek ilyen módon? Fentebb a vonalat afféle sorvetetőként értelmeztük, ám könnyen lehet, hogy ez nem így van. Ez esetben viszont nem tudunk más funkciót meghatározni vele kapcsolatban. Harma-

dikként jelezzük, hogy egyes betűk közt eltérő számú pontot látunk. Az nem dönthető el minden kétséget kizáróan, hogy a csoport négy, vagy esetleg öt pontból áll-e. Viszont van olyan hely is, ahol csak egyetlen pont látható. A jelenség funkciója sem világos. A pont maga gyakran szóelválasztó jelként működik a vaskori levantei epigráfiai leleteken, de arra nem ismerünk példát, hogy ennyiféle szóelválasztót tartalmazzon egy ilyen rövid szöveg.²² Negyedik furcsaságunk az, hogy néhány esetben (pl. az első sorban olvasható *bétnél*) a betű a megszo-
kothoz képest 90 fokkal elfordul balra. Olyan jelenség ez is, amelynek megfelelőt a héber nyelvű epigráfiai anyagban nem találhatunk.

4.3. Fordítás és interpretáció

Egy átlagos felirat esetén a következő logikus lépés a fordítás, majd az értelmezés volna. Mivel azonban ez a felirat minden, csak nem átlagos, a nehézségeket legalább részben leküzdendő érdemes a fordítást és az értelmezést szorosan egymás mellett tárgyalnunk. Mondanunk sem kell, hogy a kutatásban itt is nagy a bizonytalanság. Egyelőre meg kell elégednünk azzal, hogy megadunk néhány sarokpontot.

Az első sorban szereplő *'l t's* fordítása lehetne *ne tedd, nem fogod tenni, nem szabad tenned* – feltéve, hogy a felirat nyelve héber. Ha ezen kívül rátekinünk a második sorban szereplő *š/špt*-alakra (jelentése: *bíráskodik*), akkor valamiféle jogi hátteret rekonstruálhatunk e két sor mögé. Ha pedig egy kicsit távolosabban gondolkodik valaki, akkor akár etikai felhangra is gondolhat. Visszatérve az első sorhoz, feltűnik az *w'bd*-alak *szolgálni* jelentésben. Ez a szó a jogi összefüggésrendszerbe is beleillik, és noha a szónak vallási jelentésárnyalata is van, az eddigiek alapján úgy hisszük, hogy itt nem ez a jelentés fordul elő. A *b' l* ugyanúgy állhat köznévi értelemben *úr, gazda* jelentésben, mint ahogyan jelentheti a térség szövegeiből és az Ószövetségből is jól ismert istenséget, Baalt. E megfigyelések mellé meg szeretnénk jegyezni, hogy a gyökök ismeretében egészen biztosan állíthatjuk, hogy a szöveg valamilyen sémi nyelven – akár héberül is, de a föníciait sem zárhatjuk ki – készült.

Mindezek után az olvasó joggal várna egy összefüggő fordítást. Igen egyszerű, bár meglehetősen lehangoló oka van annak, hogy ezt nem tesszük. Úgy véljük ugyanis, hogy az osztrakon nem egy összefüggő szöveget tartalmaz, hanem inkább szavak, esetleg személynevek listáját.²³ Az olvasható gyökök (ide sorolva a *mlk*-alakot is a 4. sorban) számos ismert és jól dokumentálható személynévben felbukkannak a levantei térség írott anyagában. Nemcsak az Ószövetség mindenki által jól ismert, hosszú névlistáit említhetjük,²⁴ hanem akár az aradi osztrakonok közül is jó néhányat értelmezhetünk ebben az irányban.²⁵

A listák maguk – ez is közismert – a mezopotámiai írnokképzési gyakorlat szilárd elemei voltak, ám egyben a mezopotámiai tudományosság egyik oszlopát, az ún. lista-tudományt reprezentálják.²⁶ Az írnokképzéssel foglalkozó elit tagjai bizonyára ismerték ezt a gyakorlatot, ti. a listaképzést Mezopotámiában természetes módon, de talán másutt is, ahol az ékírást használták. Feltételezésünk szerint a tudományt, vagy másként fogalmazva a világ dolgainak elrendezését szolgáló, listaszo-

vegeket létrehozó gondolkodás az egész ókori Közel-Keleten bevett és jól ismert gyakorlat, elterjedt mintázat lehetett. Ilyen tudományos listák szép számmal kerültek elő Ugaritból, ez pedig azt jelenti, hogy a levantei térségből is vannak adataink e tudományos mintázat meglétéről. Ráadásul nemcsak Ugaritból, hanem jóval közelebből ismerünk, igaz csak egy apró és töredékes, ám annál érdekesebb lista szöveget, történetesen a hónapokról. Az Asqelon Kr. e. 13. századi rétegében feltárt apró agyagtáblán (egy 5,2x4,7 centiméteres darabról van szó) a mezopotámiai lista-szövegek esetében ismert módon függőleges kolumnákat alakítottak ki, s az egyik kolumna az akkád verzió nyugati sémi (talán azt is mondhatnánk, hogy kánaáni) nyelvű fordítását tartalmazza.²⁷ Mintha valaki egy olyan listát készített volna, amely az évet szakaszokra osztó hónapokat akarta volna valamilyen logika szerint felsorolni. De aligha tévedünk, ha a Salamon bölcs mondásairól beszámoló ószövetségi híradást is ebben az összefüggésrendszerben szemléljük:

Isten igen nagy bölcsességet és értelmet adott Salamonnak. Olyan sok bölcs gondolata volt, mint a tenger partján a homok.
¹⁰*Nagyobb volt Salamon bölcsessége az összes Keleten lakó ember bölcsességénél és az egyiptomiak minden bölcsességénél.* ¹¹*Bölcsőbb volt Salamon minden embernél, még az ezráhi Étánnál, Hémánnál, Kalkólnál és Dardánál, Máhól fiainál is, úgyhogy nagy hírnévre tett szert mindenütt a környező népek körében.* ¹²*Háromezer példabeszédet mondott, és ezeröt éneket szerzett.* ¹³*Beszélt a fákról, a libáni cédrustól kezdve a fából kinövő zsópig, és beszélt az állatokról, a madarakról, a csúszómászókról és a halakról.* (1Kir 5,9–13 – kiemelés tőlem, a Református Zsinati iroda sajtóosztálya által kiadott 1975-ös fordítás)

Védhetőnek látjuk azt az elképzelést, hogy a qeyafai osztrakon egy írnokiskolai tanuló gyakorló szövegeként készült. A vonalakat talán a tanár rajzolta elő, de ugyanez elképzelhető a diák egyfajta óvintézkedéseként is. A betűírás művészete Fönícia felől érkezett Levante déli régióiba, így a filiszteus-izraelita határvidékre is. Az osztrakon betűformái arra utalnak, hogy egy olyan terület tanulója írta őket, amely terület ekkor még kifejezetten fejletlennek számított a betűírás kultúrája tekintetében. Ez a művészet Palesztina területén csak sokkal később kezdett igazán kifejlődni. Ám mindezt szemlélhetjük pozitív módon is. Az osztrakon léte ugyanis arra utal, hogy valamilyen szintű írásbeliség már a vaskor II folyamán is létezett a környéken.²⁸

5. Összegzés

Egyre nehezebb történeti munkát írni a posztmodern triumfálása közepette. Minden bizonytalan, lassan már azt sem nagyon tudhatom, hogy történészként mit, miért és hogyan írok, írhatok le. Ám az tagadhatatlan, hogy mindaz, amit a posztmodern kapcsán manapság a történetírás válságának neveznek (volt-e egyáltalán olyan kor, amikor a történetírás ne lett volna válságban?), az egy sor megfontolandó körülményre irányítja a figyelmet.²⁹ Jelen írásunkban ez a körülmény leginkább talán az, hogy egy forrást valóban sokfelől megközelíthetünk. Ezt persze mindig is tudták a történettudomány művelői, most azonban mintha különösen erős hangsúlyt kapna ez a régi szakmai elv. Valóban nem mindegy, hogy én e pillanatban milyen hatá-

sok alatt állva írom e sorokat, s ugyanez igaz a szöveg modern minimalista vagy épp biblicista értelmezőire, de természetesen arra az ismeretlen emberre is, aki ecsetet fogott a kezébe, tintába mártotta (egyiptomi eredetű technikát alkalmazott), és neki látott az első betű megrajzolásának.

Mindezek után, végezetül szeretnénk néhány állítást megfogalmazni arról, hogy mit valószínűsít az osztrakon és a város, illetve mit nem. A fentiek után alighanem senki sem csodálkozik, ha bevalljuk: az értékelés sem tartozik a könnyű feladatok közé. Tanácsosnak látszik előre venni a negatív állításokat.

1. Sem a város, sem az osztrakon nem tartalmaz semmi olyan információt, amelyet az Ószövetséghez köthetnénk. Ez a tény legfeljebb a szöveg körüli szenzációkeltésnek tehet rosszat – de ez talán nem is baj. Az Ószövetség fontos, érdekes, de az osztrakont érdemes a saját jogán értelmezni.
2. A szöveg egészen biztosan nem Dávid kancelláriájából származik. Az Ószövetség tud olyan tisztviselőkről, akik Dávid udvarában adminisztratív jellegű feladatokat láthattak el. Dávid korából két ilyen kabinet-listát is ismerünk. Itt elegendő, ha csak az egyiket idézzük: *A hadsereg parancsnoka Jóáb, Cerújá fia, a főtanácsos³⁰ pedig Jósáfát, Ahilúd fia volt.*¹⁷ *Cádók, Ahitúb fia és Ahímelek, Ebjátár fia voltak a papok, Szerájá pedig a kancellár.*³¹
¹⁸*Benájá, Jójádá fia a kerétiak és a pelétiak parancsnoka volt; Dávid fiai is papok voltak.* (2Sám 8,16–18) Ám arról, hogy e két hivatalnok mit, milyen keret közt, milyen személyzettel végzett, sajnos fogalmunk sincs. Ha tehát ebből az irányból értelmeznénk az osztrakont, akkor egy bizonytalan dolgot egy másikkal magyaráznák – márpedig ebből semmi jó nem születhet.
3. A szöveg adataiból és a város meglétéből nem következik, hogy Júda a Kr. e. 10. században minden korabeli sztenderdnek megfelelő állami képződmény lett volna, amely minden, a korban megfigyelhető szervezeti egységgel rendelkezett.
4. A város sokkal közelebb feküdt a filiszteus városkirálysági központhoz, Gát-hoz (Tell es-Safi, koord.: 135.123), mint Jeruzsálemhez. Ha pedig a történeti helyzetet nem kizárólag az Ószövetség felől közelítjük meg, akkor azt kell mondanunk, hogy Qeiyafa éppen úgy lehetett Júda, mint a filiszteus Gat előretolt helyőrsége. Stratégiai helyzete az Élá-völgy bejáratánál mindkét fél számára fontosá tehetette. A város tehát önmagában nem visz közelebb bennünket a korabeli dél-levanti régió bonyolult etnikai viszonyainak feltérképezéséhez, és a Kr. e. 10. századi Júda nyugati-délnyugati határának megrajzolásához sem.

Ám mindez távolról sem jelenti, hogy a szöveg és a város egyaránt értéktelenek volnának a történeti rekonstrukció számára. Tanácsos ezeket a megállapításokat is pontokba szednünk:

1. A város megépítéséhez komoly forrásokra és nagy mennyiségű munkaerőre volt szükség. Ezt a feladatot minden valószínűség szerint egy valamilyen fejlettségű központi hatalom volt csak képes megoldani. Hogy ez a fejlettség milyen szintű volt, hogy júdai, vagy filiszteus környezetben működött-e, azt egyelőre nem tudjuk eldönteni. Ám valamiféle központi hatalom megléte pusztán a város méretéből, valamint kiépítettségének színvonalából valószínűsíthető.
2. Ha a szöveg valóban lista (ezt magunk lehetségesnek tartjuk), akkor alighanem az írnokképzés keretében jöhetett létre. A betűírás hallatlanul innovatív leegyszerűsítése az ékíráshoz vagy a hieroglifik rendszeréhez képest, nem járt együtt tömeges írástudással. Talán többen voltak képesek leírni a nevüket, mint egyiptomi vagy mezopotámiai kortársaik, de összefüggő szövegek létrehozására a betűírás közegében is csak a társadalom egy igen vékony rétege, az írnoki kaszt volt képes. Ezek képzése azonban a város meglétéhez hasonlóan feltételez egy bizonyos szintű, állami jellegű szervezetséget. Hogy ez az állam Dávidot, vagy éppen Gat valamelyik filiszteus királyát tekintette uralkodójának, azt egyelőre lehetetlen megmondani. Ám a szöveg fontosságából ez semmit sem von le. A sokáig „sötét korszak” emlegetett Kr. e. 10. században létezett valamilyen szintű írásbeliség – világosodik az évszázad, vagy inkább a róla alkotott képünk. Ám ennek az írásbeliségnek a színvonala fényévekkel alacsonyabb lehetett, mint azt a „salamoni aranykor” (talán sosem aranyló) idejétől várnánk.
3. A lista-műfaj megléte arra utal, hogy az előbb említett, csekély létszámú írnoki elit a korabeli tudomány nemzetközi áramlataiban élt és dolgozott. Ez pedig – bár e felvetés messze vezet jelen írásunk eredeti célkitűzésétől – jelentheti azt, hogy érdemes volna átértékelni a korabeli Palesztina jellemzésének bizonyos elemeit. Lehet, hogy el kell búcsúznunk a tengeri népek után csak füstölő romokat felmutatni képes Palesztina képétől. Ám az is valószínű, hogy nemcsak a minimalisták által sugallt, talán soha nem is élt, de ha igen, akkor csak egy Jeruzsálem nevű rozzant faluban királykodó, a perzsa korban megkonstruált Dávid képét is tanácsos elfelejtenünk, hanem a Nílustól az Euphratészig uralkodó hatalmas uralkodót is.

S a végére talán leginkább a történész munkája egyik örök igazsága marad meg a számunkra: ha a forrást rosszul kérdezzük, akkor néha rosszul felel, de általában inkább sehogy.

Jegyzetek

- 1 A telepeket Dagan 1992 jelzési rendszerével látjuk el. Ennek egyik oka az, hogy a telepek túlnyomó többségének ókori nevét nem ismerjük. A másik pedig az, hogy a koordináta adatok alapján az egyes apró helyek bárki számára könnyen azonosíthatók.
- 2 És itt most nem a posztmodern gyakran hangoztatott kétségre gondolok, hogy tudniillik egyáltalán lehetséges-e megírni egy korszak, vagy egy térség történeti vázlatát.
- 3 Vö. Garfinkel 2017, 5.
- 4 Vö. Garfinkel 2017, 6–7.
- 5 A völgy közvetlenül Qeiyafa alatt húzódik, s nagyjából 100–150 méter széles. Qeiyafával átellenben, a völgy másik oldalán Szokó (Hirbet es-Suweke, koord.: 150.090) őrzi a bejáratot. Qeiyafa alatt egy egyelőre nem feltárt kisebb telep látható. Nem kizárt, hogy egy későbbi korszakban ez látta el a völgy ellenőrzésének feladatát.
- 6 Lásd Dorsey 1991, 12. és 13. térkép!
- 7 Lásd ehhez Garfinkel–Ganor 2009, 3–5, 33!
- 8 Vö. Garfinkel 2017, 10; Garfinkel–Kreimermann–Zilberg 2016, 48–49.
- 9 Így Garfinkel–Kreimermann–Zilberg 2016, 68–72.
- 10 Így Garfinkel–Kreimermann–Zilberg 2016, 52–53, valamint Garfinkel 2017, 18–21 – a két szöveg komoly mértékű átfedést mutat. Az azonban meggondolásra késztet, hogy az egyik kaput egy későbbi időpontban hatalmas kövekkel lezárták. Ha a város csakugyan egyetlen periódusban létezett, akkor ez a körülmény arra utalhat, hogy esetleg Qeiyafa később is valamilyen szinten lakott volt, és talán mégsem egy időben használták a kapukat. Az további kérdés tárgya lehet, hogy a két kapu megléte alapján lehetséges-e rátalálni a város ókori nevére. Mivel a városban két kapu is előkerült az ásatók a bibliai Saarajimmal azonosítják telepet (lásd 1Sám 17,52; Józs 15,36; valamint 1Krn 4,31). A földrajzi fekvés mellett az azonosítás mellett szól véleményük szerint a két kapu maga, hiszen a bibliai *š'rym* szó szerint *két kaput* jelent. Magunk nem feltétlenül osztjuk ezt a véleményt.
- 11 Vö. Garfinkel–Kreimermann–Zilberg 2016, 84–86, valamint Garfinkel–Ganor 2009, 195–200.
- 12 Az egyik 11 cm hosszú és 16 cm magas, a másik 21 cm széles és 26 centiméter hosszú. Mindkettő töredékes állapotban került elő, mai formájuk erősen restaurált.
- 13 Lásd Garfinkel–Ganor 2009, 243.
- 14 Természetesen nem ez az egyetlen lehetőség a betűk rekonstruálására, mert a tintával írt betűk a földben töltött hosszú évszázadok alatt meglehetősen elhalványodtak. Ám egyelőre nem ismerünk olyan publikációt, amely alapjaiban megkérdőjelezte volna ezt a rekonstrukciót.
- 15 Így helyesen Misgav–Garfinkel–Ganor 2009, 256.
- 16 Misgav–Garfinkel–Ganor 2009, 245.
- 17 Cross 1954.
- 18 Lásd ehhez Garfinkel–Ganor 2009, 254–255.
- 19 Ezeket említi Garfinkel–Kreimermann–Zilberg 2016, 160.
- 20 A sor vége nem látszik értelmet adni, a jelek azonosítását sem tartjuk lehetségesnek.
- 21 Hogy feltehetően *gime*/ként olvasandó utolsó betű utáni jelet egy *taw* maradványaként értelmezzük-e, arra az eredetit nem látván nem tudunk válaszolni.
- 22 A Mésa-felirat két szóelválasztó fajtát használ, de azok funkciója többé-kevésbé világos: az egyik a nagyobb egységek határát jelöli, a másik fajta az e nagyobb egységeken belüli kisebb egységeket. Qeiyafa osztrakonja esetében ilyen rendszert nem tudunk felfedezni.
- 23 Így Schnidewind 2019, 86–87.
- 24 A listák közül pars pro toto lásd az alábbiakat: Num 1, Ezsd 2, Neh 7.
- 25 Ezek listáját lásd Schnidewind 2019, 77, 99. jegyzet.
- 26 Erről lásd első megközelítésben von Soden 2006, 138–145.
- 27 A lelőhelyhez és a lelet megtalálásához lásd Stager–Schloen–Master 2008, 327–334. A szöveghez írt mesteri szövegkiadás: Huehnergard–Soldt 1999, két évvel a tábla 1997-es megtalálása után készült.
- 28 Szokás ezen a ponton a Bibliában olvasható három kabinet-listára utalni. Ezek közül kettő (2Sám 8,16–18, illetve 2Sám 20,23–26), egy (1Kir 4,2–6) pedig Salamon főtisztviselőinek nevét és funkcióját tárja elő. Ha ezek a szövegek valóban hiteles forrásai a Kr. e. 10. század jeruzsálemi udvari viszonyainak, akkor értelmezhetjük ezeket is úgy, mint annak bizonyítékait, hogy a dávidi-salamoni korban már létezett írásbeliség Júdában. Ám ha így tennénk, akkor döntenünk kellene a listák datálásának kérdésében – ez pedig, ha egyáltalán lehetséges, túlságosan messze vezetne témánktól.
- 29 Ezekről magyar nyelven kitűnő összefoglalást nyújt: Szijártó M. István (2021). Számunkra ezen írás keretein belül leginkább a bibliai passzusok szerzőinek lehetséges motivációi, műveltségi szintjük lehetne érdekes.
- 30 Talán helyesebb fordítás: *emlékeztető*, hiszen a *zkr* = 'emlékezni' ige *hifil* participiumával van dolgunk. Feltételezhetően igen befolyásos tisztségről lehetett szó, ő referált a királynak, vagy ha úgy tetszik ő emlékeztette a királyt az éppen soron következő ügyre.
- 31 Szó szerint *írnok*, a *spr*-gyök *qal* aktív participiumával kifejezve. Nyilván nem egyszerű írnokra, hanem az írnoki kar főnökére kell gondolnunk.

Bibliográfia

- Cross, F. M. 1954. „The Evolution of the Proto-Canaanite Alphabet”: *Bulletin of American Schools of Oriental Research* 134, 15–24. <https://doi.org/10.2307/1355624>
- Dagan, Y. 1992. *Map of Lakhish*. Archaeological Survey of Israel 98, Jerusalem.
- Dorsey, D.D. 1991. *The Roads and Highways of Ancient Israel*. Baltimore.
- Finkelstein, I. 1999. „State Formation in Ancient Israel and Judah: A Contrast in Context, a Contrast in Trajectory”: *Near Eastern Archaeology* 62, 35–52. <https://doi.org/10.2307/3210721>
- Frick, F. S. 1985. *The Formation of the State in Ancient Israel*. Sheffield.
- Garfinkel, Y. 2017. „Khirbet Qeiyafa in the Shephela”: S. Schroer – S. Münger (szerk.): *Khirbet Qeiyafa in the Shephelah. Papers Presented at a Colloquium of the Swiss Society for Ancient Near Eastern Studies Held at the University of Bern, September 6, 2014*. Orbis Biblicus et Orientalis 282, Fribourg–Göttingen, 5–59.
- Garfinkel, Y. – Ganor, S. 2009. *Khirbet Qeiyafa Vol. 1, Excavation Report 2007–2008*. Jerusalem.
- Garfinkel, Y. – Kreimermann, I. – Zilberg, P. 2016. *Debating Khirbet Qeiyafa: A Fortified City in Judah from the Time of King David*. Jerusalem.
- Huehnergard, J. – Soldt, W. van 1999. „A Cuneiform Lexical Text from Ashqelon with a Canaanite Column”: *Israel Exploration Journal* 49, 184–192.

- Jamieson-Drake, J. W. 1991. *Scribes and Schools in Monarchic Judah. A Socio-Archaeological Approach*. Supplementum to Journal of Old Testament Studies 109, Sheffield.
- Misgav, H. – Garfinkel, Y. – Ganor, S. 2009. „The Ostrakon”: Garfinkel, Y. – Ganor, S. (szerk.): *Khirbet Qeiyafa Vol. 1, Excavation Report 2007-2008*. Jerusalem, 243–258.
- Rollston, Chr. A. 2008. „The Phoenician Script of the Tel-Zayit Abecedary and Putative Evidence for Israelite Literacy”: R. E. Tappy – P. K. McCarter (szerk.): *Literate Culture and Tenth Century Canaan. Tel-Zayit Abecedary in Context*. Winona Lake, IN, 61–96. <https://doi.org/10.1080/03344355.2011.11865241>
- Rollston, Chr. A. 2011. „The Khirbet Qeiyafa Ostrakon: Methodological Musings and Caveats”: *Tel Aviv* 38, 67–82.
- Sanders, S. L. 2008. „Writing and Early Iron Age Israel”: R. E. Tappy – P. K. McCarter (szerk.): *Literate Culture and Tenth Century Canaan. Tel-Zayit Abecedary in Context*. Winona Lake, IN, 97–112.
- Schniedewind, W. 2019. *The Finger of the Scribe. How Scribes Learned to Write the Bible?* Oxford. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190052461.001.0001>
- Soden, W. von 2006. *Der Alte Orient. Eine Einführung*. Darmstadt.
- Stager, L. E. – Schloen, D. – Master, D.M. (szerk.) 2008. *Ashkelon 1. Introduction and Overview*. Winona Lake, IN.
- Szűjártó M. I. 2021. *A történelem diskurzusa. Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe*. Budapest.
- Yardeni, A. 2009. „Further Observations on the Ostrakon”: Y. Garfinkel – S. Ganor: *Khirbet Qeiyafa Vol. 1, Excavation Report 2007-2008*. Jerusalem, 259–260.